

ХАРЧУВАННЯ ТА ЗАМІННИКИ ЇЖИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧ. 30–Х РОКІВ ХХ СТ.

Харчування українського селянства на початку 30–х років ХХ століття, як предмет наукового дослідження мало вивчалось як у діаспорній, так і у вітчизняній науці, тому дана стаття є спробою систематизації та узагальнення фактичного матеріалу з даної тематики.

Методичною основою цієї наукової праці є метод польових досліджень, а також методи аналізу та синтезу. Метод польових досліджень дає можливість розглянути на сучасному етапі побутування уявлень про голодомор, з'ясувати явище вживання в їжу різних замінників харчування і ставлення очевидців голодомору до цього явища. Метод аналізу і синтезу дає змогу проаналізувати та комплексно розглянути проблему харчування українського селянства, за умов майже повної відсутності їжі.

Починаючи з серпня 1932 р., Кремлівською владою було оголошено перший план хлібозаготівлі та сільськогосподарських продуктів, з яким переважна частина українського селянства впоралась. Незабаром після цього, в жовтні, був продиктований додатковий план здачі, який становив 50 відсотків основної норми. Селяни почали приховувати свої запаси, а представники партійних організацій та сільські активісти – ходити по дворах з металевими щупами, вишукуючи закопане зерно, заглядаючи в льохи, димарі, колодязі, печі, перекопуючи садки й городи, забираючи при цьому всі запаси продуктів (квашену капусту, огірки, квасолію, буряки). В січні 1933 р. оголосили третій план хлібоздачі – "лишків", який тривав до весни¹.

Майже повне вилучення органами влади продуктів харчування, змусило українського селянина вишукувати різноманітні замінники їжі, затрачаючи при цьому чимало зусиль, щоб приготувати щось подібне до страви, хоча стравою це неістинне вариво було назвати важко.

Ю. В. Аврааменком у збірнику "Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення" уклав словник сурогатних страв, що споживалися населенням краю під час голодомору². Ганна Капустян у статті "Голод і селянська ментальність", характеризує психіку голодної людини, передусім вказує на втрату чуття: "Зникає бридливість, без розбору до харчування додаються різні не харчові інгредієнти"³. У статті "Народне харчування, їжа, кухонне начиння", Лідія Артюх згадує про порушення різних харчових заборон і обмежень під час жорстокого голоду 1933 р.⁴

Велику кількість матеріалів про споживання різних замінників їжі містять свідчення очевидців голодомору, зібрані студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка за програмою–запитальником для записування свідчень про голод 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. в Україні, розробленим професором кафедри етнології та краєзнавства Валентиною Борисенко. Свідчення записані переважно у селах Київської, Черкаської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Полтавської, Сумської, Кіровоградської областей⁵. Понад 1245 свідчень подано в інтернеті на сайті "Уроки історії: Голодомор 1932–1933 рр." в розділі "Свідчення", який був створений за підтримки Міжнародного благодійного фонду "Україна – 3000", (голова наглядової ради Катерина Ющенко), завданням якого було донести до народу України правду про голод⁶.

Вживання населенням різних сурогатів почалося з осені 1932 р., а десь по Різдвяних святах закінчилися всі невеликі запаси картоплі й овочів. Отже, люди почали їсти все, щоб затамувати почуття голоду⁷.

Голодні селяни вживали їжу як рослинного так і тваринного походження.

Коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали в їжу кульбабу, реп'яхи, проліски, іван–чай, амарант, кропиву, липу, акацію, щавель. Ці та інші рослини, які тоді складали основний "раціон" селянських родин, мали обмаль білків, і, споживаючи їх люди діставали водянку й масово вмирили⁸.

Селяни розкопували нірки мишей, щоб знайти хоч жменьку зерна. Товкли його в ступах,

добавляли жменьку макухи (з конопляного сім'я, яка була з волокнами⁹), буряки, картопляні лушпайки і з цієї суміші щось пекли¹⁰. Ті, хто зумів приховати хоч трохи зерна, мололи його на залізних млинках з букші від колеса і варили затируху (вариво з невеликої кількості борошна, розтертого з колосків)¹¹. Батько свідка С. К. Їжка з м. Жашкова Черкаської обл. змолот на букші торбину проса з лупою, додавши бурякове насіння, і з того вийшла якась зелена маса. Мололи також сухе листя¹².

Загалом люди їли все, що можна було жувати. Варили і їли сирими квіти акації, зелену лободу змішували з товченими качанами кукурудзи і хто міг, а це було за щастя, добавляли жменьку висівок. Від такої їжі розпухали ноги, тріскалася шкіра¹³.

Качани кукурудзи, лушпиння з проса селяни сушили, товкли, перетирали з бур'янами і варили супи, пекли млинці. Такі страви неможливо було розжувати, організм не міг їх перетравити, тому в людей боліли животи¹⁴. З макухи та кропиви або подорожника¹⁵ пекли млинці, так звані моторженики. Від такої їжі:

*Отощали люди,
Падали як мухи,
Кропивою – лободою
Не наповниш брюха*¹⁶.

Доходило до того, що селяни кришили соломку на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половиною, корою з дерева (липи) товкли в ступі. Все це змішували з лушпинням від картоплі, від якого дуже труїлися, і з цієї суміші пекли "хліб", споживання якого викликало найтяжчі шлункові захворювання¹⁷. Про випадки вживання полови як одного з харчових інгредієнтів знаходимо підтвердження у приказці: "Мама плецики пекла, як половина в нас була, а тепер і їх нема"¹⁸.

В споживання йшла і меляса, яка була не придатна навіть для худоби¹⁹. З щоденника Д. Заволоки, заарештованого в 1935 р. за контрреволюційні погляди, також знаходимо відомості про вживання в їжу кормів, призначених для худоби: "Колгоспники крадуть харчі свиней (комбікорм), і печуть з них лепіошки і їдять"²⁰.

Люди записувалися в колгоспи, в СОЗи, в артілі надіючись на порятунок, адже там часом видавали "миску баланди" чи макухи:

*А у СОЗі при дорозі
роздають макуху.
Хочеш жити – йди до СОЗу,
бо впадеш без духу*²¹.

На Переяславщині баландою називали вариво з бурякової гички, кукурудзи, могло використовуватись кінське м'ясо²². На Вінниччині так називалось вариво з запареного борошна і гички²³.

Колгоспники крали кормові буряки, ховаючи їх у халяви чобіт. Дехто готував з них узвар, інші терли на тертку, домішували "кользи" (ріпаку) і пекли коржі – колзяники²⁴. Батько свідка І. С. Романа працював на цукровому заводі, де отримував пайок і сухий жом: його розмочували і в такому вигляді їли²⁵. З свіжого жому та люцерни пекли млинці²⁶. Доярки на фермах крали молоко, щоб нагодувати вдома голодних дітей²⁷, чоловіки ж там могли взяти ячмінної дерті. Колгоспники, пересіваючи полови, приносили додому по піввідра всякої всячини, переважно насіння бур'яну. Перемелювали цю суміш на жорнах, додавали до тертих буряків і готували "плесканчики", які були колючі та гіркі на смак²⁸. Жорна теж конфісковували, їх доводилося ховати, вони давали хоч якусь надію на життя, адже здобуті заміники їжі треба було змолоти, причому так щоб ніхто не взнав і не доніс. Були випадки, коли представники влади забирали і розбивали жорна, ступи, горщики зі "стравою", аргументуючи це так: "Не виконали заготівлю, а самі щось мелете"²⁹.

Майже в кожному колгоспі були штатні посади збирачів мерців, які повинні були збирати їх підводами, відвозити на кладовище і ховати в спільних могилах. За свою працю такі "збирачі" одержували по 300–500 г. хліба³⁰, що рятувало їх від смерті. Але не завжди в колгоспі можна було щось отримати чи вкрати хоч кусок макухи. У виписці з спецповідомлення з села Северинівка Тростянецького району вказано, що колгоспники харчуються винятково сурогатами: тертими жолудями з домішками хрину тощо³¹.

Перетерті жолуді з кукурудзою слугували заміниками борошна, з якого випікали "хліб". Як заміники їжі використовувались: каштани; кора з липи, осики і берези; бруньки; стебла очерету; глід і шипшина, що були найсмачнішими; збирали різні ягоди, навіть отруйні; перетирали на борошно насіння з трави; варили з цукрового буряка "мед", пили воду, заварену гілками вишні³².

Найгірше доводилось новонародженим дітям, адже в матерів не було грудного молока. Зі свідчень відомо, що мати давала дитині ссати напій з маківки, і вона засинала на днів три³³.

Становище сільських учителів було не менш тяжким: їм у школі видавали 1 кг муки на місяць, до якої вони додавали тертих буряків і з цього пекли млинці³⁴.

Дітей, яких "поставили на довольствіє", в інтернаті годували бовтушкою (трохи муки, запареної кип'ятком) і давали тоненьку скибочку хліба. Такі ж обіди отримували діти в яслах, які згодом позакривали через відсутність харчів.

З ранньої весни селяни почали перекопувати старі картопляща. З перемерзлих картоплин пекли клецьки³⁵, гнилу картоплю розтирали в макітрі і пекли млинці, – змащуючи сковорідку мастилом для коліс³⁶. Йшла в їжу і серцевина соняшникових штурпаків.

Коли почали пробиватися колоски, люди пробиралися на колгоспні поля і стригли колоски, наражаючись на смертельну небезпеку. Сталін і Молотов видали Закон від 7 серпня 1932 року, який в народі прозвали законом про "п'ять колосків". Рівно стільки їх треба було, щоб засудити людину до 10 років в'язнення чи навіть до розстрілу.

Селяни спочатку їздили в міста вимінювати речі домашнього вжитку на продукти. Подушки, одяг, вишиті рушники коштували піввідра картоплі чи кілограм кукурудзи. Мати І. С. Чернія виміняла кілька кілограмів меду на щось цінне, чим врятувала його від хвороби та голоду, напуваючи гарячою водою з медом³⁷. Але новим законом про "боротьбу з спекуляцією", який загрожував селянам від 5 до 10 років ув'язнення, було заборонено обмінювати речі на продукти. Це був ще один крок до голодної смерті³⁸.

Голодні муки не стерли в українського селянина пам'яті про свої традиції. Люди намагалися будь-якою ціною знайти або виміняти щось їстівне, особливо на Різдво та Великдень. Мати С. І. Горбенко купила перед Пасхою жита та два тижні товкла його в ступі на муку. Спекла 3 хлібини та 15 пиріжків, щоб піти у церкву посвятити³⁹. Що це було загальнопоширеним явищем, свідчить і запис у згаданому щоденнику Д.Заволоки: "Мати приїхала купити хліб "на свята", ніяк не можуть відвикнути від своїх старих традицій, навіть голод не знищив бажання відзначити "свята", і на це хворіє все селянство за незначними виключеннями"⁴⁰.

Споживалися в їжу також продукти тваринного походження. Вже наприкінці 1932 р. зарубіжний кореспондент виявив, що у селі, розташованому за 30 км на південь від Києва, мешканці поїли всіх котів і собак⁴¹. "З голоду й собаку з'їси"⁴², каже тодішня приказка.

З настанням весни 1933 р. почався сильний голод, у людей порозпухали обличчя, ноги та животи. В їжу пішли миші, щури, їжаки, вужі, мурашки, хробаки⁴³, тобто те, що входило до харчових заборон і обмежень і ніколи до цього не вживалися людьми. Про жажливість голоду свідчить також вживання в їжу павуків⁴⁴, які в українському суспільстві заборонено вбивати, бо це є порушенням сакральності.

У деяких місцевостях варили слимаків, юшку споживали, а хрящове м'ясо подрібнювали та перемішували з листям. Це запобігало набряканню тіла і сприяло виживанню.

Полювали також на байбаків, заливаючи нори водою⁴⁵, ховрахів, та іншу дрібноту. В місцевостях поблизу річки рятувала ловля риби, хоча це було суворо заборонено і каралось позбавленням волі⁴⁶. До того ж рибу могли ловити лиш ті, в кого були волоки⁴⁷. Разом з рибою попадався щавель, з якого обчищали кашку, сушили, товкли і пекли з неї "ліпеники". Використовували в їжу розтерту водяну ряску⁴⁸. Вилловлювали пуголовків, жаб, ящірок, черепах, молюсків, варили їх трохи присолюючи, якщо була сіль, що також було рідкістю⁴⁹. Зовсім дрібну рибу перетирали з сіллю і пекли у чавунках – це називалось товчениками⁵⁰. Порятунком для голодного був також ліс. Полювати доводилось крадучись уночі, бо й це було заборонено. Трохи допомагали гриби, яких було багато після дощів⁵¹, хоча голодні люди від переїдання часто вмирили: "Не їв – зомлів, наївся – звалився"⁵².

Зі свідчень очевидців відомо, що багатьом селянам допомагали вижити корови, яких

ховали по ярах та лісах, а жінки тихцем бігали їх доїти⁵³. Взимку кормів для худоби також не вистачало, але селяни будь-що намагалися прогодувати своїх рятівниць. До молока добавляли полову, мелене зерно, якщо було, і навіть мухи та гусінь⁵⁴.

Масово почалося вживання кінського м'яса, яке ще за часів Київської Русі вважалося не чистим, не гідним для споживання⁵⁵ і було відсутнім у харчовому раціоні українців. Свідчення цього знаходимо в документах Державного архіву громадських об'єднань України, де вказано, що близько сотні здохлих коней людиність розібрала собі на харчі⁵⁶.

Вживання конини почалося ще раніше, з 1931 р., коли ще не почався масовий голод. Люди вночі добували зі скотомогильників здохлу конину, з неї робили холодець, засолювали про запас, поки і це джерело не закінчилось⁵⁷. Здохлих коней для дизенфекції поливали карболкою або навіть смолою, але це не зупиняло людей, які билися за такий кусок конини, вимочували її і споживали⁵⁸. Здохлих колгоспних свиней також поливали гасом, щоб люди не розбирали на харчі, але й це не допомагало⁵⁹.

Страшний голод змусив українського селянина порушити найсуворішу харчову заборону в традиційному харчуванні – вживання падла, незважаючи на те, що тварини часто дохнуть через різні інфекційні хвороби⁶⁰. Люди мусили харчуватися здохлими курми, собаками, а інколи навіть розкопували людські трупи⁶¹.

Порушувалися й деякі інші раціональні та ірраціональні заборони. Голодуючі ловили журавлів, лелек, чапель, яких в Україні споконвіків оберігали, ніколи не руйнували їхні гнізда. За народними віруваннями споживання лелечого м'яса прирівнювалось до людожерства⁶². Проте вкрай виснажені люди шукали і смажили воронячі та сорочачі яйця⁶³, ловили диких птахів, забирали з гнізд пташенят. Так, наприклад, П. К. Романовський з с. Погоріла Джулинського району знайшов на вербі двоє вороненят і тут же їх з'їв⁶⁴. Зі свідчень очевидців стає відомо, що за зиму 1932–1933 рр. в селах люди переловили всіх ворон і горобців⁶⁵.

В їжу споживалося й те, що було зовсім неістивним. Мололи на борошно кістки тварин, шкіру та підшви з взуття, шкіряні паски⁶⁶. Щось подібне до їжі готували зі старих шкір тварин, варили клей з дерев⁶⁷.

Найстрашнішими відомостями, що стосуються можливих джерел харчування, були випадки канібалізму. Роберт Конквест визначає "найстрашнішим фактом те, що люди божеволіли, різали і варили трупи, вбивали власних дітей і поїдали їх"⁶⁸. Це в ті часи створено страшну приказку: "Наш сусід уже здурів і дітей своїх поїв"⁶⁹.

Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушення психіки, коли батьки свідомо пропонували з'їсти їх після смерті, аби врятувати своїх дітей⁷⁰.

Нелюдська влада, позбавила українське селянство всіх можливих продуктів харчування, змусила його на початку 30-х років ХХ ст. вживати в їжу різні сурогати, забирати харчі від худоби, споживати тварин, які завжди входили до харчових обмежень та заборон в українському традиційному харчуванні, спускатися до найнижчого рівня свідомості – канібалізму, порпатись у смітті і споживати різні відходи. Людей, які пережили голодомор дотепер не покидає страх, чимало з них завжди мають про запас мішечок борошна чи сухарі. Сьогодні це важко уявити, а ще тяжче усвідомлювати, що за такі страшні зlodіяння ніхто не покараний.

* Літературний редактор Лідія Сушко, яка сама в 1946–1947 рр. пережила голод, після редагування статті, зазначила: "Зі свого голодного дитинства мені запам'ятався випадок, коли хлопці зруйнували гніздо, з нього випали ще голі пташенята і побилися. То мій брат після того кілька днів не міг нічого їсти. Які ж муки змушували людей їсти тих вороненят".

¹Правобережний Ф. 8 000 000, 1933–рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 54.

²Аврааменко Ю. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933 / Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 435–437.

³Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Голод–геноцид 1933 в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків. Міжнародна науково–теоритична конференція. Київ, 28 лист. 1988 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 188.

⁴Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння /Українці: Історико–єнографічна монографія. – Опішне, 1992 – Кн. 2. – С. 132.

- ⁵Борисенко В. Записи студентів Київського національного університету ім. Т.Шевченка від свідків голодомору // Українка в світі. – №1, 2003. – С. 3–4; Три голодомори в Україні в ХХ ст: погляд із сьогодення. – К., 2003.
- ⁶www.holodomor33.org.ua. (далі holodomor33) Уроки історії: Голодомор 1932–1933 рр: Свідчення.
- ⁷Правобережний Ф. Вказ. праця. – С. 53.
- ⁸Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 276.
- ⁹holodomor33. – Свідчення Горбенко О. І. 1906 р. н., с. Борисівка, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
- ¹⁰Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини; погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70–річчя трагедії) – Миколаїв, 2003. – С. 139.
- ¹¹Голодовка: 1932 –1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав–Хмельницький, 2000. – С. 143.
- ¹²Голодомор 1932–1933 на Чернігівщині мовою документів. Тематичний перелік. – Чернігів, 2003. – С. 91.
- ¹³Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини... – С. 139.
- ¹⁴Чорна тінь голодомору 1932–1933 над Тернопіллям: Книга пам'яті. – Тернопіль, 2003. – С. 21.
- ¹⁵holodomor33. – Свідчення Михайлової Є. В., 1926 р. н., с. Златоустівка, Криворізький р-н, Дніпропетровська обл.
- ¹⁶Голодомор 1932–1933 на Чернігівщині... – С. 124.
- ¹⁷Правобережний Ф. Вказ. праця. – С. 55.
- ¹⁸Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини... – С. 138.
- ¹⁹Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ²⁰Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 49905 – ФП Щоденник заарештованого Д. Заволоки. – Арк. 4.
- ²¹Голодомор 1932–1933 на Чернігівщині... – С. 125.
- ²²Аврааменко Ю. Вказ. праця. – С. 435.
- ²³Зап. автором 2002 р. від Ільчук Євдокії Василівни, 1922 р. н., с. Самгородок, Козятинського р-н, Вінницької обл.
- ²⁴33–й: голод: Народна Книга–Меморіал. – К., 1991. – С. 148.
- ²⁵Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. – К., 1999. – С. 193.
- ²⁶holodomor33. – Свідчення Перелиги О. І., 1928 р. н., с. Зелений Яр, Володарський р-н, Донецька обл.
- ²⁷Там само. – Свідчення Перець К. М., 1925 р. н., с. Павлівка, Калинівський р-н, Вінницька обл.
- ²⁸33–й: голод... – С. 148.
- ²⁹Там само. – С. 69.
- ³⁰Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини... – С. 61.
- ³¹Державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ) – Ф.–1. Центральний комітет комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 5481. Повідомлення ДПУ УССР про порушення революційної законності при проведенні хлібозаготівель, голодання селянських сімей і випадки смерті в зв'язку з недоїданням, пожежі на Каменській ГРЕС, антирадянських виступах, випадках шкідництва та ін. питаннях. Протоколи допитів звинувачуваних і свідків. – Арк. 11.
- ³²holodomor33. – Свідчення Дмитриченко М. О., 1926 р. н., с. Сумівка, Бершадський р-н, Вінницька обл. Назарова Л. Й., 1920 р. н., с. Глинськ, Калинівський р-н, Вінницької обл.
- ³³Там само. – Свідчення Горбенко О. Ф., 1906 р. н., с. Борисівка, Іллінецького р-н, Вінницької обл.
- ³⁴Нолл В. Вказ. праця. – С. 190.;
- ³⁵Голодомор 1932–1933 на Чернігівщині... – С. 91.
- ³⁶33–й: голод... – С. 64.
- ³⁷holodomor33. – Свідчення Чернія І. С., 1922 р. н., с. Джурин, Шаргородський р-н, Вінницька обл.
- ³⁸Чорна тінь голодомору 1932–1933 рр. над Тернопіллям... – С. 24.
- ³⁹holodomor33. – Свідчення Горбенко О. С., 1906 р. н., с. Борисівка, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
- ⁴⁰ДА СБУ – Ф. 6. – Спр. 49905 – Арк. 26.
- ⁴¹Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁴²Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині... – С. 128.
- ⁴³Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁴⁴holodomor33. – Свідчення Ковбасюк І. Й., 1924 р. н., с. Глинськ, Калинівський р-н, Вінницької обл.
- ⁴⁵Там само. – Свідчення Хозли А. Ю., 1914 р. н., с. Старогнатівка, Тельманівський р-н, Донецька обл.
- ⁴⁶Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁴⁷Нолл В. Вказ. праця. – С. 192.
- ⁴⁸Там само.

- ⁴⁹33-й: голод... – С. 51.
- ⁵⁰holodomor33. – Свідчення Середюк Л. В., 1921 р. н., с. Бровки Перші, Анрушівський р-н, Житомирська обл.
- ⁵¹Там само. – Свідчення Манько А. П., 1926 р. н., с. Варварівка, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл.
- ⁵²Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині... – С.128.
- ⁵³holodomor33. – Свідчення Джус П. О., 1908 р. н., с. Глинськ, Калинівський р-н, Вінницька обл.
- ⁵⁴Там само. – Свідчення Костюк М. Г., 1927 р. н., с. Миронівка, Ямпільський р-н, Вінницька обл.
- ⁵⁵Артюх Л. Українська народна кулінарія. – К., 1977. – С. 76.
- ⁵⁶ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5300. Доповідні записки, бюлетні редакції газети "Радянське село" в ЦК КП(б)У про факти викривлення лінії партії при проведенні колективізації сільського господарства і хлібозаготівлі, випадки голодування населення та ін. питання. Копії листів колгоспників у редакцію газети про вихід з колгоспу. – Арк 7.
- ⁵⁷Ткаченко Б. Терор голодом / Голодомор на Сумщині 1932–1933. – Суми, 1993. – С. 35.
- ⁵⁸33-й: голод... – С. 216.
- ⁵⁹holodomor33. – Свідчення Степанишиної О. М., 1926 р. н., с. Павлівка, Калинівський р-н, Вінницька обл.
- ⁶⁰ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 5300. – Арк. 43.
- ⁶¹holodomor33. – Свідчення Степанишиної О. М., 1926 р. н., с. Павлівка, Калинівський р-н, Вінницька обл.
- ⁶²Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння. – С. 132.
- ⁶³Нолл В. Вказ. праця. – С. 192.
- ⁶⁴33-й: голод... – С. 54.
- ⁶⁵Там само. – С. 43.
- ⁶⁶holodomor33. – Свідчення Литвинюк Т. С., 1922 р. н., с. Приборівка, Липовецький р-н, Вінницька обл.
- ⁶⁷Конквест Р. Вказ. праця. – С.275.
- ⁶⁸Там само. – С.289.
- ⁶⁹Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини... – С. 138.
- ⁷⁰Конквест Р. Вказ. праця. – С. 289.